

Funkcionalizmus Wittgenstein filozófiájában¹

Lehmann Miklós
lehmann@ludens.elte.hu

Az elmefilozófia egyik központi áramlata, a funkcionalizmus megjelenése időben Wittgenstein késői filozófiájához közel, az 1950-es évekre tehető. Az időbeli egybeesés mellett van azonban még egy lényeges kapcsolat a kettő között: a funkcionalizmus egyik ága – a jelentésfunkcionalizmus – éppen Wittgenstein késői filozófiájából táplálkozott, átvéve néhány alapvető gondolatot. A következőkben ezek felvázolása mellett kísérletet teszek arra, hogy kimutassam: funkcionalista elemek nem csupán a legáltalánosabban hivatkozott késői wittgensteini filozófiában, hanem már lényeges korábban, a *Tractatus*ban is felfedezhetőek. Ha érvelésem helytálló, érdemes lesz majd azt is megvizsgálni, miért játszhatott visszatérően is szerepet a funkcionalista felfogás a filozófus gondolkodásában.

*

A funkcionalizmus egységesnek tekinthető gondolati áramlatként való felbukkanása elsősorban a test-lélek problémához kötődött. E probléma új megoldásaként azzal kecsegtetett, hogy képes átlépni test és lélek (illetve test és elme) kapcsolatának korábban megkerülhetetlennek tűnő kérdését. A funkcionalizmus javaslata szerint a mentális állapotokat egymáshoz való viszonyuk, valamint az inger-válasz relációban játszott szerepük alapján kell meghatározniuk. Lényegtelenné válik tehát, mi a tényleges (fizikai) megvalósulása egy adott mentális állapotnak, vagy miként lehetséges "kommunikáció" a fizikai test és az elme között, mivel a szerep elsődlegességet élvez az állapottal szemben.² E szemlélethez Wittgenstein elsősorban a szójelentés használatban történő rögzítésével és a nyelvjáték-elmélettel kapcsolódik. A későbbiekben Wilfrid Sellars lesz az, aki ezen elgondolásokat funkcionalista elméletté gyúrja és fejleszti tovább, majd pedig Gilbert Harman, aki a fogalmi szerep-szemantikában számos wittgensteini gondolatot bontakoztat ki.

A *Filozófiai vizsgálódásokban* Wittgenstein maga is – többek között – a *funkció* terminussal határozza meg a szavak jelentését:

¹ A tanulmány megírását az OTKA T030037-es pályázata anyagilag támogatta.

² Szükséges azonban szem előtt tartanunk, hogy a funkcionalizmus nem feltétlenül jelenti a sokféle megvalósulás lehetőségét. Egyrészt, mivel mégha valamit kizárólagosan kauzális szerepe határoz is meg, akkor is elképzelhető, hogy az adott állapotnak csak egyféle fizikai megvalósulása lehet (ezen érv mellett többnyire kémiai példákat szoktak felhozni). Másrészt bizonyos többféle módon megvalósítható entitásokra nem mondható egyértelműen, hogy pusztán funkcionális szerepe határozná meg őket. (A gömböt például nem kauzális szerepe teszi gömbbé, hanem az a definíció, mely szerint minden pontja egyenlő távolságban van középpontjától; ismerünk azonban bőrből készült gömböket, melyek a focilabda szerepét töltik be, valamint acélgömböket, melyek csapágyak belsejében a tengelyek forgásának gördülékenységét hivatottak szolgálni.)

Gondolj a szerszámokra egy szerszámosládában: van benne kalapács, harapófogó, fűrész, csavarhúzó, mérőrúd, enyvesfazék, enyv, s vannak szögek és csavarok. – Amilyen különböző ezeknek a tárgyaknak a funkciója, olyan különböző a szavaké is. (És itt-ott vannak hasonlóságok) (11. §)

A szavak közti külső eltérés ráadásul nem olyannyira szembetűnő, mint a szerszámok esetében: a szerszámok fizikai tulajdonságai nagyjából kijelölik, milyen funkciót láthatnak el (egy kalapáccsal fizikai tulajdonságai miatt nem lehet csavarokat meghúzni), a szavak azonban fizikai tulajdonságaikban igencsak hasonlítanak egymáshoz (nem is említve az azonos hangalakkal rendelkező, de eltérő jelentésű szavakat); más szavakkal: a nyelv elemeinek fizikai tulajdonságai és funkcionális szerepe között – a szerszámokétól eltérően – csak igen laza kapcsolat található. A nyelvben betöltött funkció azonban kijelöli a szavak szerepét – azaz jelentését:

Az esetek nagy részében – ha nem is minden esetben –, amikor a "jelentés" szót használjuk, a szót így magyarázhatjuk: egy szó jelentése – használata a nyelvben. (43. §)

Így a szójelentés kijelölése a konvenció önkényét megkerülve, a nyelv egységén belül, funkciójával azonosítva lesz lehetséges. Amikor egy szót használunk, azt a korábban megszerzett tudást vagy készséget alkalmazzuk, hogy e szót az adott szerepbe illesszük, függetlenül annak formai jegyeitől. Mindez azt is feltételezi, hogy a szó csak a nyelven belül bír jelentéssel, alkalmazásához azokat a szabályokat is ismerni kell, amelyek az adott szerepet megszabják. Wittgenstein ezért előszeretettel használja a sakkjáték-metaforát, amely mindebből kifolyólag több szinten is szoros rokonságot mutat a nyelvjátékokkal (akárcsak a sakkbábuk, illetve funkciójuk a szavakkal és funkciójukkal).

Ha valakinek megmutatják a királyt a sakkban és azt mondják: "Ez itt a király", úgy ezzel nem magyarázzák meg neki a bábu használatát – hacsak nem ismeri már a játékszabályokat, kivéve ezt az utolsó meghatározást: a királybábu formáját. Elképzelhető, hogy az illető anélkül tanulta meg a játékszabályokat, hogy valaha is mutattak volna neki valódi bábút. A bábu formája itt egy szó hangzásának vagy alakjának felel meg. (31. §)

A szabályok ismeretéhez természetesen nem szükséges, hogy azok explicit módon meghatározott vagy kimondott szabályok legyenek: a szabályokat el is lehet lesni, mások sakkjátékát vagy szóhasználatát figyelve. Másrészt egy adott bábu használatának elsajátításához előzetesen tisztában kell lenni azzal, *mi is egy játékbábu*. Azaz, valamely nyelvjátékon belül egy adott funkcionális egység meghatározása a szóalaktól függetlenül, a nyelvjáték, a funkcionális szerep általános értelmének, valamint a szabálykövetés előzetes (*de nem teljes*) ismeretének fényében lehetséges.

Másik oldalról közelíthetjük meg a problémát, ha tekintetbe vesszük, milyen céllal és milyen értelemben hivatkozik Wilfrid Sellars a wittgensteini nyelvjátékokra *Empiricism and the Philosophy of Mind* című művében (Sellars 1997). A funkcionalizmus értelmét Sellars számára az adja meg, hogy segítségével

megfelelő kritika adható a fundacionalista episztemológia téziseire. Amennyiben leírhatóvá válik a szenzorikus adatok és a gondolkodási folyamatok anyaga (a fogalmak) közti különbség, úgy elkerülhető a tapasztalatra történő hivatkozás a mentális jelenségek magyarázatában. Ebben az esetben a szójelentéshez hasonlóan a gondolat vagy fogalom tartalma funkcionális szerepe szerint definiálható. Sellars a sakkjáték példáját tovább boncolgatva hívja fel a figyelmet azokra a különbségekre, melyek

a 'futó' és az 'ilyen és ilyen alakú fadarab';
a 'futóm sakkot ad az ő királyának' és 'eme fehér és fekete fadarabok között szabad átlós terület található';
'Fedezz egy gyaloggal!' és 'Helyezd e fadarabot azon két másik fadarab közé!'
(Sellars 1963. 343.)

között fennáll. A "fadarabok" funkcionális szerepe nem függ sem az alakjuktól, sem a színüktől vagy más fizikai jellemzőjüktől (e tekintetben csak a konvenció lehet meghatározó), hanem mindössze a játékban betöltött szerepüktől. Fizikai és mentális szétválasztása ugyanakkor lehetőséget nyújt arra is, hogy Sellars az "adott mítosznak" cáfolatát nyújtsa: a tapasztalat nem szolgálhat kétségbevonhatatlan igazságokkal, mivel nem tudósít a funkcionális szerepről. E ponton a test-lélek (vagy test-elme) problémája ketté bontható: egyrészt a sensorium és a test problematikájára, azaz arra a kérdésre, hogyan lehetnek az elmében érzetadatok; másrészt az elme és a test problematikájára, vagyis arra a kérdésre, hogyan lehetnek az elmében gondolatok.

A jelentésfunkcionalizmus így tágabb értelmet nyerve kiterjeszhető minden elmetartalomra (melyről Wittgenstein még nem beszél), a nyelvjátékok pedig modellértékűnek bizonyulnak az elme számára. Sellars és Wittgenstein megegyezik abban, hogy egyenrangú nyelvjátékokat feltételeznek, nincs "kitüntetett" vagy a többi számára mintául szolgáló nyelvjáték (Wittgenstein ugyan megemlíti "primitív" nyelvjátékokat, ez a meghatározás azonban nem értelmezhető kitüntetettséggként). Az egyes nyelvek nyelvjátékai pedig jellegüknél fogva bizonyulnak hasonlóknak; az azonos jelentésűnek tekintett szavak tehát abban egyeznek meg, hogy szerepük vagy használatuk a különböző nyelvekben közel azonosnak tűnnek.³

*

Az egyenrangú nyelvjátékok funkcionalista értelmezése révén ugyanakkor lehetségessé válik a *Tractatus* egyfajta funkcionalista olvasata is; sőt, bizonyos értelemben ez tágabb funkcionalista felfogást sugall, mint a nyelvjáték-elmélet. A leképezés-elmélet (a későbbiektől eltérően) feltételez valamilyen, a szemléltől független tényállásokból összetevődő világot, melynek leképezése – többek között – a nyelvben is megtörténhet. Mintául a kép szolgál: amilyen viszonyban a kép áll

³ Az "es regnet" kifejezés tehát ugyanazt a szerepet játssza, illetve ugyanazt a használatát, ugyanazon szabályok által meghatározott a német nyelvben, mint az "esik" a magyarban. Természetesen felmerülhetnek lényeges problémák a nyelvek egymásra való lefordíthatóságát illetően, függetlenül attól, hogy a szavak jelentését milyen módon határozzuk meg; ezekkel azonban itt most nem foglalkozom.

az általa leképezettel, ugyanolyan viszony fedezhető fel minden más reprezentációs eljárásban, melyben a világ tükröződik.

Az, hogy a kép elemei meghatározott viszonyban állnak egymással, azt jeleníti meg, hogy a dolgok így viszonyulnak egymáshoz.

A képelemeknek ezt az összefüggését nevezem a kép leképezési formájának. (2.15)

[A kép] A valóságra alkalmazott mércéhez hasonló. (2.1512)

E felfogás szerint tehát hozzá tartozik a képhez az a leképezési viszony is, amely képpé teszi. (2.1513)

A leképezési viszony nem más, mint a kép elemeinek és az objektumoknak egymáshoz rendelése. (2.1524)

A leképezésben a leképező és a leképezett egyes elemeinek rendje megegyezik. A belső izomorfia biztosítja a leképezés hitelességét, arra azonban nincsen megkötés, mi láthatja el a leképezés feladatát. Amikor Wittgenstein a képről, a nyelvről, a kottáról vagy a hanglemezről ír, úgy látja, ugyanazt a világot képezik le, de másféle módon. A kép csupán a leképező-viszony paradigmatis példája, s valójában minden olyan más eszköz állhat helyette, amely képes eleget tenni a leképezés kritériumainak (azaz izomorf a logikai formával).

Aminek közösnek kell lennie a képben a valósággal, hogy azt a maga módján – helyesen vagy hamisan – leképezhesse, az nem más, mint a kép leképezési formája. (2.17)

A kép minden olyan valóságot leképezhet, amelynek formájával rendelkezik (2.171)

Aminek minden képben – bármilyen formájú is – közösnek kell lennie a valósággal avégett, hogy azt egyáltalán – akár helyesen, akár hamisan – leképezhesse, az a logikai forma, azaz a valóság formája. (2.18)

A leképezés szempontjából a világ tehát nem tények alapján, hanem formailag határozható meg – és e forma kell hogy felfedezhető legyen minden, a valóságra vonatkozó képen.

Az általános szabály a leképezés szabálya, az, ami lehetővé teszi, hogy a képek, hangjegyek, hanglemezzbarázdák vagy szavak nyelvei – a legáltalánosabb, elvont értelmében – egymásra lefordíthatók legyenek. A funkcionális egység ebben az esetben a nyelv,⁴ amelynek fizikai megvalósulásai eltérőek lehetnek, de leképező tulajdonságaik révén egyaránt alkalmassá válhatnak a tényállások tükrözésére. A leképező eszközök funkcionális egyenrangúsága jól megragadható azokon a párhuzamos megfogalmazásokon keresztül, melyekkel Wittgenstein a képet és a nyelvet írja le:

A kép nem más, mint elemeinek meghatározott módon való viszonya egymáshoz. (2.14)

A kép – tény. (2.141)

⁴ Mint kiténik, e ponton a 'nyelv' terminust általános, avagy a funkcionalizmus keretein belül maradó értelmében használom, és értek alatta minden nyelvként működő lehetséges rendszert. Álláspontom szerint ez áll legközelebb Wittgenstein szemléletéhez is.

A kijelentésjel abban áll, hogy benne elemei, a szavak, meghatározott módon viszonyulnak egymáshoz.
A kijelentésjel tény. (3.14)

Kép és kijelentésjel tehát egyaránt alkalmasak a világ leképezésére, rokonságuk belső formai rendjükkel magyarázható. Mivel "Mi képeket alkotunk magunknak a tényekről" (*Tractatus* 2.1), ezért ez a leképező viszony a megismerés alapjaként jelenik meg. Visszavetítve erre Sellars kritikáját az "adott mítoszt" illetően, ez a kritika nagyrészt összhangban áll Wittgenstein ekkori felfogásával is: a tapasztalat maga nem szolgál egyértelmű episztemológiai alapokkal, a leképezésben csak a formai izomorfia nevezhető követelménynek – és még ez sem biztosítja feltétlenül, hogy a leképezés helyesen vagy hamisan tükrözi a világot.

A kijelentésben a jelek egymáshoz való meghatározott viszonyuk révén kijelölik a kijelentés értelmét, azaz azt a szerepet, amelyet a leképezésben betölthet.

A kijelentést – éppúgy, mint Frege és Russell – a benne foglalt szimbólumok funkciójaként fogom fel. (3.318)⁵

A kijelentés így éppen a leképező viszonyon, belső formáján, valamint azon jelek jelentésén és egymáshoz való relációikon keresztül nyer értelmet, melyeket tartalmaz.

*

Nyilvánvaló, hogy a *Tractatusban* és a *Filozófiai vizsgálódásokban* két eltérő funkcionalista megközelítéssel találkozunk.⁶ A *Tractatus* esetében természetesen anakronisztikusnak tűnhet, hogy egy későbbi filozófiai szemléletet alkalmazunk értelmezéséhez, ez a visszavetítés azonban nézetem szerint mégsem jogosulatlan, mivel a wittgensteini filozófia egyik központi aspektusára világíthat rá. A *Tractatusban* elsősorban olyan, tág értelemben vett funkcionalista felfogás érhető tetten, amely a leképező funkciónak megfelelő eszközök egyenrangúságán alapszik. Ez – Ned Block megkülönböztetésével élve (Block 1980) – egyfajta metafizikai funkcionalizmus, amely szerint a valóság objektumai, a kép elemei, a kijelentésjel szavai, a kotta hangjegyei vagy a hanglemez barázdái hasonló, izomorf rendben állnak. A leképező eszközöknek egyetlen funkciónak, a leképezés

⁵ E helyen saját fordításomat használom, mivel mondanivalóm szempontjából az eredeti szöveg hely értelmezésének jobban megfelel. Márkus György fordításában így hangzik az említett szövegrészlet: "A kijelentést – éppúgy, mint Frege és Russell – a benne foglalt kifejezések függvényeként fogom fel." Az eredeti pedig: "Den Satz fasse ich – wie Frege und Russell – als Funktion der in ihm enthaltenen Ausdrücke auf." Úgy vélem ugyanakkor, hogy mind Márkus György, mind az általam javasolt fordítás esetében adódhatnak problémák, mennyiben felel meg mindez Frege és Russell felfogásának.

⁶ Fellelhetők viszont olyan halvány utalások is a *Tractatusban*, amelyek a későbbi használatelméletet előlegezik meg egy bizonyos szinten, például: "Ha egy jelet *nem alkalmazunk*, akkor nincs jelentése sem. Ez Occam tételének értelme" (3.328, kiemelés az eredetiben). A leképezés során alkalmazott jelek ennek értelmében – összhangban a funkcionalista megközelítéssel – nem rendelkeznek lényegi, immanens jelentéssel, hanem a *Tractatusnak* megfelelően külső viszonyaik (a kijelentés logikai formája, egymáshoz való relációik) határozzák meg jelentéseiket.

funkciójának kell megfelelniük, e megfelelést pedig a belső izomorfia, a forma adja. Ez a rend teljességgel absztrakt, egyfajta logikai rend, amelynek a *Filozófiai vizsgálódások*ban már nyoma sincs.

A *Filozófiai vizsgálódások*ban ugyanis a *Tractatus*-szal szemben egyfajta dekompozíciós funkcionalizmussal találkozunk, amely a nyelvet funkcionális részei alapján magyarázza. A szójelentés a nyelv egészéhez kötött, a szavak jelentésüket csak a nyelv rendszerében betöltött funkcionális szerepük alapján nyerik el. A különbséget leegyszerűsített, durva formában talán abban ragadhatnánk meg, hogy míg a *Tractatus*ban a funkcionalizmus elsősorban a leképezési eljárások, avagy a nyelvek szintjén jelenik meg, addig a *Filozófiai vizsgálódások*ban a szavak szintjén. Elmondható ugyanakkor, hogy – más-más szempontból – a funkcionalizmus egyaránt lényeges szerepet játszik Wittgenstein mindkét alkotói korszakában.

Valószínűsíthető, hogy mindez kapcsolatban áll a filozófus hagyományos értelemben vett filozófia- vagy metafizika-ellenességével. A *Tractatus*ban a létra eldobása (az, hogy a leképező-viszony, a logikai forma kimutatásával szükségtelenné válik a további filozofálás) feltételezi, hogy az általános elv alkalmazásával minden leképező eljárás egyenrangú lehet.⁷ Nem zárható ki, hogy egy ilyen általános elv szükségszerűen funkcionalista, mivel a leképezések sokfélesége csak funkcionális szerepük alapján rendszerezhető. A *Filozófiai vizsgálódások*ban erre már nincs igény: a filozófiai terápia, a problémák kezelése az általános elv helyett olyan rugalmas funkcionalista elvet kíván, amely elegendően tág teret biztosít a problémák kezeléséhez, bár nem feltétlenül oldja meg azokat; Wittgenstein ezt az elvet a jelentés használatelméletében és a nyelvjátékokban fedezi fel. Lényeges belátnunk azt is, hogy mindkét esetben többről van szó, mint a sokféle megvalósulás lehetőségéről: fontos, hogy egyenrangú leképezésekről és nyelvjátékokról van szó, és e leképezések, valamint a nyelvjátékok funkcionális szerepük alapján határozhatók meg.

Irodalom

Block, Ned (1980): Introduction: what is functionalism? In *Readings in philosophy of psychology*, ed. Ned Block, 1: 171-184. Cambridge, MA, Harvard University Press
Sellars, Wilfrid (1963): Some reflections on language games. In Wilfrid Sellars: *Science, Perception and Reality*, 321-358. London, Routledge & Kegan Paul

⁷ Ezt támasztja alá az is, ahogyan Wittgenstein a fordíthatóság alapján az általános szabályt teszi meg, a kifejezhetőség paradigmaticus példáját pedig a képben jelöli ki:

"Abban a tényben, hogy van olyan általános szabály, amelynek révén a zenész a partitúrából kiolvashatja a szimfóniát, s amelynek révén a hanglemezen lévő rovásból a szimfónia, majd ebből az előbbi szabály szerint a partitúra helyreállítható – ebben rejlik e látszólag oly teljesen különböző jelenségek belső hasonlósága. És az említett szabály annak a vetítésnek a törvénye, amely a szimfóniát a hangjegyek nyelvébe vetíti ki. Ez a hangjegyek nyelvéből a hanglemez nyelvére való fordítás szabálya. (4.0141)

Mindenféle hasonlóság, kifejezőmódunk bármiféle képiségének lehetősége a leképezés logikáján alapul. (4.015)"

Sellars, Wilfrid (1997): *Empiricism and the Philosophy of Mind*, Harvard University Press

Wittgenstein, Ludwig (1989): *Logikai-filozófiai értekezés* (ford. Márkus György), Budapest, Akadémiai

Wittgenstein, Ludwig (1998): *Filozófiai vizsgálódások* (ford. Neumer Katalin), Budapest, Atlantisz

Wittgenstein, Ludwig (1999): *Tractatus logico-philosophicus* (Werkausgabe Band 1), Frankfurt am Main, Suhrkamp